

PUHUMISEN PSYKOLINGVISTIikkaA

Hannele Dufva
Korkeakoulujen kielikeskus
Jyväskylän yliopisto

In this article, the psychology of spoken language is discussed, and the mainstream formalist psycholinguistics is criticized. It is argued that speaking is an inherently interactive process which cannot be described in the asocial and decontextual manner that has been characteristic for formalist code-centred theories and models. Here, a dialogical frame of analysis for the description of spoken language psychology is suggested in which mental language is seen in terms of interaction, not in terms of static declarative knowledge. Further, the meaningful character of spoken language is emphasized and the primacy of function over form is discussed.

Key words: psycholinguistics, spoken language production, functionalism

Psykolingvistinen tutkimus käsittelee kielen ja mielen suhteita: sitä, miten kieli on mielessä ja millaisia ihmisen mentaaliset toiminnot kieltä käytettäessä ovat. Psykolingvistin alaa ovat täten ne kielen ominaisuudet ja toiminnot, jotka ovat korvin kuulemattomissa ja silmin näkymättömissä, ja tieto on luonnostaan paljolti hypoteettista. Esittelen tässä artikkelissa muutamia nykyisen valtavirtapsykolingvistiikan perusteesejä, ja niistä johdettuja hypoteesejä. Yritän osoittaa, että parin viime vuosikymmenen ajan vallinnut chomskylainen käsitys mentaalisestä kielestä ja kielellisestä toiminnasta on epäonnistunut, koska nämä perusteetit ovat - elleivät suorastaan vääriä - niin ainakin yksipuolisia.¹

¹ Koska tarkoitukseni on kritisoida erästä tieteenparadigmaa kokonaisuutena, joudun pakostikin esittämään tässä melko yleistäviä ja yksinkertaistavia väitteitä. Kriittikkini ei niinkään kohdistu Chomskyyn, vaan hänen kriitikkittömiin psykolingvistisiin opetuslapsiinsa (vrt. Itkonen 1994).

Nykyisen psykolingvistiikan taustateoriana on chomskylainen näkemys ihmiskielestä 'mentaalielimenä' eli ihmismieleen sisäistyneenä kieliopillisenä tietona. Kielessä vallitsee muodon autonomia - kielen elementtejä ja sääntöjä ei voida johtaa kielenulkoisista tekijöistä eikä niitä myöskään voida redusoida sellaisiksi. Myös psykolingvistiikan 'kieli' on siis kuvattavissa formaalisesti: mentaalisisinä representaatioina, joista sääntöjen avulla kootaan kielellisiä rakenteita. Näkemys kielestä on **formalistinen** ja sen käyttöä kuvataan **kognitivistisesti** yhdenlaisena komputaatioprosessina. Empiirisen tutkimuksen päätehtävänä on ollut testata kieliteorian hypoteeseja, ja tutkimusote on siis **deduktiivinen**. Väitän, että vaikutusvaltainen taustateoria kielestä on ohjannut psykolingvististä tutkimusta niin voimakkaasti, että kun valtavirtapsykolingvisti on yrittänyt tarkastella mielen kieltä, hän onkin nähnyt oman kuvajaisensa - kieliteorian mukaisen kielen ja sen käyttökoneiston.

Mitä tässä näkemyksessä on unohdettu? Minkä merkitystä vähätelty tai kielletty? Esittelen tässä artikkelissa sellaista näkemystä mentaalisisestä kielestä, joka lähtee liikkeelle kielen konkretiasta. Lähtökohtani on siis **induktiivinen**. Kun analysoidaan sitä, mitä ihmisen mielessä tapahtuu silloin kun hän käyttää kieltä, on tutkittava tilanteita, joissa ihminen puhuu, kuulee/kuuntelee, keskustelee, lukee (ääneen), kirjoittaa, viittoon, oppii äidinkieltään, oppii vierasta kieltä. On myös tarkasteltava sitä, millaiset prosessit ovat osallisena näissä toiminnoissa ja mitä tiedämme niistä esimerkiksi fysiologisessa tai neurotieteellisessä mielessä. Lisäksi on tutkittava sitä, millaista kieltä on tuloksena. Sekä teoriaa että empiriaa tällaisen lähestymistavan avuksi on olemassa runsaasti. Asialla ovat olleet muiden muassa pragmaatikot, keskusteluanalyttikot, diskurssintutkijat, foneetikot, sosiolingvistit, sosiaalipsykologit, puheviestinnän tutkijat, oppimisen ja opettamisen tutkijat, neurotieteilijät, anatomian ja fysiologian tutkijat... Lähestyn tässä asiaa pääosin **puhumisen** kannalta (ks. myös Dufva 1992).

Kun puhumistapahtumaa tarkastellaan empiirisesti, se johtaa helposti uskomaan, että mentaalisen kielen kuvaus nykykielietiteelle tyypillisen formalismin avulla on vakavasti puutteellinen ja mahdollisesti tyystin virheellinen lähestymistapa. Nykyinen formalismi laiminlyö kaksi ihmiskielen tärkeää, läheisesti toisiinsa liittyvää ominaisuutta: kielen **funktionaalisuuden** ja **vuorovaikutuksellisuuden**. Tarkastellessaan kieltä mielessä asuvana rakenteellisena ilmiönä, formalistinen psykolingvistiikka sulkee merkityksen ja vuorovaikutuksen kielen ytimen ulkopuolelle. Yritän tässä artikkelissa osoittaa, että tällainen näkemys on johtanut psykolingvistiikan umpikujaan, josta päästään vain etsimällä uusia teoreettisia tukipuita.

1. ONKO PUHUMINEN KIELTÄ? KIELI, VIESTIT JA VUOROVAIKUTUS

Nykyinen psykolingvistiikka tarkastelee viestien välittymistä puhujalta kuulijalle etenevänä tapahtumana eli ns. puheketjuna. **Puheketjumalli** on ilmeisesti ensi kerran esitetty de Saussuren *Cours de linguistique generale* -teoksessa (ks. de Saussure 1915/1966). Myöhempiin mallintajiin on vaikuttanut erityisesti Shannonin ja Weaverin (1949) informaationvälitysmalli, jossa de Saussuren "puhuvat päät" on redusoitu mekaaniseksi prosessiksi, jossa signaali siirtyy **lähettimestä vastaanottimeen**. Nykyisin-kin puhumista tarkastellaan näin: ihminen on **puhujakuulija** jonka toimintaa voidaan tutkia joko puhumisen (lähettämisen/puheen tuottamisen) ja/tai kuulemisen (ymmärtämisen/vastaanottamisen) kannalta ja laatia näistä toiminnoista erilaisia malleja.

Puheketjua kuvataan yleensä näin: puhujan mielessä syntyy **intentio** välittää jokin tietty **propositio** kuulijalle. Tämän intention puhuja **koodaa** kielelliseksi ilmaukseksi ja **lähettää** kuulijalle, jonka tehtävä on **purkaa**

tämä viesti ja ymmärtää puhujan intentio. Vaihtoehto tälle puheketjumallille on tässä artikkelissa käsiteltävä puhutun kielen vuorovaikutusmalli, joka on **dialoginen**, ja joka perustuu mm. jo Bahtinin (esim. käännoskoelma 1986) ja Meadin (1934) esittämiin ajatuksiin ihmiskielen ja -tiedon vuorovaikutuksellisesta luonteesta.

Missä psyykkinen sijaitsee? Puheketjumallissa on useitakin ongelmia. Ensinnäkin se tarkastelee puhetahtumaa - ja siis myös sen psyykkistä puolta kaikin puolin **kontekstittomana**. Tästä seuraa, että puhuja ja kuulija ovat olemassa vain kognitiivisinä ja lingvistisinä olentoina. He ovat sekä persoonattomia että ruumiittomia kielenkäyttökoneita, jotka eivät elä ja toimi missään tietyssä tilassa tai tilanteessa. Myös kieli, jota he käyttävät on dekontekstualisoitu: se on abstrakti, käyttäjästä irrallaan elävä järjestelmä. Ruumiillinen ja sosiaalinen konteksti on tietenkin olemassa, mutta sen ei katsota olevan relevanttia kielen kuvauksen kannalta ja se määritellään siis 'kielenulkoiseksi'. Kielen tuottaminen siis eristetään moninkertaisesti kontekstistaan. Ensinnäkin kognitiivinen eristetään sosiaalisesta kontekstistaan ja toiseksi kielellinen eristetään muusta kognitiivisesta.

Puhe kuitenkin tapahtuu aina ja välttämättä sosiaalisessa kontekstissa. Mutta konteksti ei ole vain puhumisen ulkoinen näyttämö. Ulkoinen onkin samalla sisäistä: nähtyä, kuultua, haistettua ja maistettua aistihavaintoa, jota työstetään edelleen ajatuksiksi, mielipiteiksi, kannanotoiksi... Puhuja ei ole näyttämöllä, näyttämö on puhujassa. Dialogisessa mallissa ulkoinen ja sosiaalinen elementti on sisäänrakennettuna psyykkiseen toimintaan. Psyykkinen sekä syntyy että ilmenee ainoastaan vuorovaikutuksellisessa ja sosiaalisessa toiminnassa (ks. Mead 1934). Tällöin mitään psyykkistä - eikä kielellistä - toimintaa ole mahdollista tutkia ilman sen sosiaalista kontekstia (vastakkaista käsitystä edustaa mm. Nikanne 1992).

Sekä ihmisen mieli että kieli ovat sosiaalisia ja vuorovaikutuksellisia. Ne ovat kehittyneet sellaisiksi kuin ne ovat juuri vuorovaikutuksessa paitsi

fyysisen ulkomaailman myös toisten mielten kanssa. Biologisen evoluution kanssa rinnan kulkee kulttuurievoluutio. Voi perustellusti väittää, että ihmisen *forte* on juuri yksilöä laajemmassa toiminnassa. Ihmisaiivot ovat toki kehittynyt tuote sinänsä, mutta aivojen välinen yhteistyö on luultavimmin syynä siihen, millaisia kielellisiä ja kognitiivisia olentoja nyt olemme. Se mikä tekee ihmismielen mieleksi on sen yhteys toisiin mieliin ja niiden yhdessä luomaan kielelliseen ja kulttuuriseen ympäristöön. Niinpä myös (psyko)lingvistiikassa tutkimuksen kohde on siis aina käsitettävä yksilöä laajemmaksi. Puhujan prosesseja tutkittaessa on aina vähintään implisiittisesti - mukana myös kuulija, puheyhteisö, käytetty kieli jne.

Ajatus toimijan ja kontekstin välisestä yhteydestä on jo laajalti hyväksytty esimerkiksi lapsen kielen oppimisen tutkimuksessa: lapsi oppii kielensä dialogissa (ks. esim. Bruner 1978). Yhtä tärkeä kuin lapsen (mahdollinen) synnynnäinen kielenomaksumisapparaatti (LAD) on se kontekstuaalinen systeemi, jossa lapsi elää ja jonka kieltä, kulttuuria ja tapoja hän tarkkailee. Lapsi ei ole vain ihmiseläin, hän on myös ja ennen kaikkea yhteisönsä jäsen. (Aikuisten) puheen tuottamisen ja ymmärtämisen psykolingvistiikkaa tutkitaan kuitenkin edelleenkin ikäänkuin olettaen että toimijan ja kontekstin välinen dialogi lakkaa heti kun mentaalinen kielioppi on valmistunut ja täydellinen. On kuitenkin mieletöntä tarkastella puhujaa tyhjiössä: puhumisen ja ymmärtämisen prosessit eivät ainoastaan kehity dialogissa, vaan ne myös toimivat jatkuvasti dialogissa - eivät itsestään eivätkä vailla virikkeitä. Puhumista ei voida kuvata sellaisena **asosiaalisena** tapahtumana (ts. kontekstista riippumattomana individuaalisena komputaatioprosessina), joka on tyypillistä nykyiselle psykolingvistiikalle.

Puhuminen: tiedonsiirtoa vai merkitysneuvottelua? Toinen puheketjumallin perusoletuksista on se, että puhetapahtuma välittää tietyn puhujan viestin kuulijalle kielen avulla. Tässä mekanistisessa näkemyksessä puhujan kieleksi koodaama informaatio **siirtyy** kuulijalle purettavaksi eli

dekoodattavaksi. Tämä oletamus on helposti osoitettavissa naiiviksi ja puutteelliseksi.

Dialogisessa mallissa puhuja, kuulija ja konteksti muodostavat yhdessä toimivan systeemin. Viesti ei 'välity' sellaisenaan - eikä ainoastaan kielen avulla - vaan puhuja ja kuulija 'neuvottelevat' sen yhdessä. Merkitysneuvottelulla voidaan tarkoittaa eksplisiittistä keskustelussa ilmenevän ongelmatilanteen selvittelyä (ks. esim. Suni 1993), mutta sillä voidaan viitata myös viestien luontaiseen 'epämääräisyyteen' (ks. esim. Rommetveit 1988). Rommetveitin (1988) mukaan myytti kirjaimellisista merkityksistä on väärä - puhujien lausumat ovat luonnostaan monikerroksisia ja monimerkityksisiä. Yhät lailla viestit voat monitulkinteisia siinä mielessä, että niiden syntymiseen vaikuttavat kuulijan tiedot, oletukset, asenteet, mielipiteet ja toiveet. Viesti ei ole siis pelkästään sitä mitä puhuja sanoo.

Tarkastellaan erästä arkisen puheen esimerkkiä ja siinä välittyviä viestejä. Kaksi pientä tyttöä, A. (8 v.) ja L. (6 v.) ajautuvat eräänlaiseen merkitysneuvotteluun, joka alkaa siitä, että pienempi L. tönäisee isompaa sisartaan A:ta.

Esimerkki (1)

- A: Kiitos. Kiitti ja hauskaa.
 L: Se oli hauskaa. Oikein hauskaa.
 A: Oikein kilttiä.
 L: Eiks ookki. Ihan kauheen kauheen kilttiä.
 A: Älyttömän kivaa.
 L: *Mutta älä pidä noin kovaa kiinni.*
 L: Oikein hirvittävän hauskaa. Hirvittävän hauskaa.
 A: Oikein naurattaa.
 L: Ihanaa.
 (Epämääräistä nujakointia ja ähinää)
 L: Että hir.. äh..äh..
 A: Naurattaa oikeen. On niin hauskaa.
 L: Miten voikin olla näin hauskaa.
 L: *Ei sulla oikeen ilonen ilme oo.*
 (Hihitystä ja naurunremakkaa)

Millaista tietoa siirtyi tässä puhujien välillä ja mikä osuus oli kielellä? Ensinnäkin: mitä puhuja A:n mielessä mahtaa liikkua kun hän tulee tönäistyksi? Millainen propositio on lähdössä L:lle? Sivustakatsoja voisi esittää seuraavanlaisia hypoteeseja: tönäisy sattui A:han, siihen ei ollut perusteltua syytä, A:n mielestä ei ole oikein tönäisiä toista, vastaavanlaisia tapahtumia on sattunut ennenkin tai että A. pitää tönäisijää typeränä. Kyseessä on luultavimmin mielentila, jossa liikkuu useita erilaisia aspekteja. Siinä on mukana tilanneanalyysia, muistikuvia ja analogioita menneestä, emootioita, kognitiivista erittelyä jne. Tällaisia ihmisten mielentilat käsittääkseni useimmiten ovat - monivivahteisia ja moniselitteisiä, ja ehkä myös nopeasti vaihtelevia. Kielellinen ilmaus ei voi olla mielentilan tyhjentävä - ehkei edes välttävä - kuvaus. Mielentilan ja kielellisen ilmauksen suhde on siis aina epäsuora: yhteneväisiä ne eivät ole. Voimme valmista ilmausta analysoidessamme ajatella myös sen sisältävän jonkinlaisen proposition, mutta on hyvä muistaa, että propositiot ovat kielitieteilijän ja loogikon työkaluja, eivät mentaalisia faktoja (vrt. myös Luukka 1992).

Jostain pontimesta puhuttu ilmaus kuitenkin syntyy ja puhujan on suodatettava haluamansa osa mielentilaansa kieleksi. Mitä edellisen esimerkin puhuja aikoo tehdä asian suhteen - mikä on hänen intentionsa? Tässä tapauksessa puhuja ensinnäkin valitsee verbaalisen ilmaisukanavan - ei esimerkiksi rupea itkemään tai tönäise takaisin. Mutta yhtä selvää intentiota tuntuu olevan yhtä vaikeaa löytää kuin propositiotakin. Haluaako puhuja ilmaista tyytymättömyytensä toisen käytökseen? Haluaako hän sanoa pahoittaneensa mielensä? Ilmaiseeko hän suuttumuksensa? Aikooko hän laittaa toisen järjestykseen? Ehkä intentiokin sisältää monia rinnakkaisia, päällekkäisiä ja mahdollisesti osin ristiriitaisiakin elementtejä?

Myös kieli ja kulttuuri astuvat tässä kuvaan. Kullakin kielellä ja kulttuurilla on omat **konventionensa**, joilla yhteisön jäsenet voivat ilmaista itseään. Puhujalla on valittavanaan laaja, mutta rajallinen kirjo mahdollisia

reagointitapoja, sekä kielellisiä että ei-kielellisiä. Puhuja A:n lopulta valitsema ilmaus on kielellinen ja ironinen (ironiasta tarkemmin, ks. Lähteenmäki tässä teoksessa): *Kiitos. Kiitti ja hauskaa*. Osaksi valinta on konventionaalinen: on olemassa kielellinen ja kulttuurinen malli, jossa puhuja voi implikoida tyytymättömyyttään kehuilla ja kiitoksilla. Osaksi valinta kuvastaa persoonallisuutta ja sosiaalista suhdetta puhujien välillä: olisi primitiivisempää lyödä pamauttaa, kun voi osoittaa pätevämmyyttään ja tilanteen hallintaansa sanallisestikin. Osaksi puhuttu ilmaus viestittää puhujan emotionaalista tilaa. Nonverbaalisin piirtein puhuja osoittaa närkästystään kuulijalle: voimakas ääni, korostuneet äänenpainot ja intonaatio eivät viittaa kohteliaaseen kiittämiseen. Tiukka ja hymyilemätön ilme säestää. Yhden ilmauksen voimalla lähtee kuulijalle siis oikeastaan merkitysten kimppu.

Millainen on sitten kuulija L:n osuus? Mikä on hänen tulkintansa ja mikä hänen toimintastrategiansa? On aivan ilmeistä, että kuulija L. tulkitsee ilmauksen välittömästi 'oikein' - hän tietää varsin hyvin, että A. on vihainen ja kiitos ironinen. Mutta mitä tehdä itse? Kiistää tai mitätöidä teko? Pyytää sitä anteeksi? Väittää, että toinen itse asiassa aloitti? Mielentila on varmaan yhtä monikerroksinen kuin ensimmäisellä puhujallakin. Tässä tapauksessa L. käyttää hyväkseen viestin 'kirjaimellista' (todellisuudessa vain näennäistä) merkitystä, ja reagoi viestiin ikäänkuin aitona kiitoksena. Hänen korostainen nonverbaalinen viestintänsä antaa kuitenkin ymmärtää, että hän ymmärtää puhujan olleen ironinen. Ehkä kyseessä on jonkinlainen 'metaironia' tai 'vastaironia'? Puhujat ovat nyt päätyneet yhdenlaiseen viestinnän peliin.

Seuraavaksi tapahtuu jotain, joka on mielestäni hyvin mielenkiintoista. Itse puhetilanne ottaa ohjat: puhujat ovat tavallaan vain äänitorvia verbaalisessa kaksintaistelussa. Kilpalaulannassa varioidaan edellisen puhujan puheenvuoroa ja yritetään pistää paremmaksi. Intentiona, jos sellaista on pakko etsiä, on oikeastaan vain ylittää edellinen puhuja. Propositionit, if any, ovat vain ensimmäisten repliikkien kerrannaisia. Äänen keinot sekä

alkava ja yltyvä töniskely puhuvat lisäksi omaa kieltään: tilanne on ryöstäytymässä vakavaksi konfliktiksi. Välillä tilannetta kuunteleva muistiinmerkitsijä erottaa kuitenkin äänen käytöltään selvästi erilaisia ilmauksia (*Mutta älä pidä noin kovaa kiinni!*), joilla puhujat erottelevat 'tosissaan' tarkoitetut repliikit 'kilpalaulantareplieikeistä'. Sitten toista alkaa naurattaa synkkien ilmeiden ja väitetyin hauskanpidon välinen ristiriita (*Ei sulla oikeen ilonen ilme oo*). Tilanne muuttuu sekunnin murto-osassa - verbaalitaistelu on ohi, tyyliilaji hylätään ja puhetilanne vaihtuu.

Mitä kaikkea tässä viestittiin? Loukkaantumista, puolustautumista, ylemmyyttä, oman kannan puolustamista, peräksiantoa, anteeksipyyntöä, luuloteltua hauskuutta, todellista hauskuutta? Puhujien verbaaliset ilmaukset antavat minimaalisesti vihjeitä siitä, mitä heidän välillään tapahtuu. Verbaalisen pinnan alla tapahtuu ilmeisesti kuitenkin paljon, ja olennaista on, että puhujat näyttävät kumpikin ymmärtävän varsin hyvin mitä toisen mielessä liikkuu. Sanat eivät sitä näytä kertovan - viesteissä on siis kyse myös muusta kuin sanoista. On myös huomattava, että puhujat tekevät tiivistä verbaalista ja nonverbaalista yhteistyötä. Yhteistyö ei siis missään nimessä tarkoita pelkästään sopuisaa ja harmoniaan pyrkivää käyttäytymistä. Riidat, rähinät ja liikeneuvottelut ovat yhteispeliä siinä missä kohtelias small-talk tai filosofointi ystävien kesken. Puhujan ja kuulijan välillä yksinkertaisesti vallitsee suhde, jota ei voi purkaa. Viestintä on aina joko eksplisiittistä tai implisiittistä merkitysneuvottelua. Niin myös tässä esimerkissä, jossa on aivan ilmeisesti (jonkin näkymättömän prosessin avulla) päästy jonkinlaiseen ratkaisuun, koska molemmat siirtyvät tilanteesta seuraavaan tyytyväisinä, ja asia on pois päiväjärjestyksestä.

On tärkeää nähdä tällainen kielenkäyttö **normaalina**, vaikka kyse onkin a) lapsista ja b) ironiasta. Ihmisten mielenliikkeet eivät koodaudu yksiselitteisesti puhutuksi kieleksi eikä puhuja voi niitä sellaisenaan toimittaa kuulijalle. Sekä puhujan ilmaukset että kuulijan tulkinnat ovat siis väistämättä monikerroksisia, ja viestinnässä on kyse yhteistyössä

tehtävästä merkitysneuvottelusta. Puhumista ei voi kuvata sellaisena kielellisenä tiedonsiirtoketjuna kuin puheketjumallissa oletetaan.

Onko puhe pelkkää kieltä? Puheketjumalli on koodikeskeinen. Koodikeskeytyksellä tarkoitan tässä näkemystä, jonka mukaan viestit välittyvät kielen avulla. Täten puhuminen ja kuunteleminen on nähty kielen koodaus- ja dekodeerausprosesseina. Väittämä ei ole sinänsä virheellinen, mutta se on puutteellinen. Verbaalinen kieli on eräs ihmisen keino välittää viestejä.

Viestejä välittyy ihmisten välillä myös **nonverbaalisesti**. Kuitenkin nonverbaalisen viestinnän asema psykolingvistiikassa on ollut mielenkiintoisen olematon.² Nonverbaalisia viestejä on usein pidetty **ohesviesteinä, sekundaarisina viesteinä tai lisämerkityksinä**, joita voidaan liittää varsinaiseen (so. kielelliseen) viestiin. Jos kuitenkin halutaan todella tutkia **viestien** välittymistä puhetilanteessa, on nonverbaalisia äänen ja kehon viestejä tietenkin pidettävä samanarvoisina verbaalisten ilmausten kanssa (äänen merkityksiä välittävästä funktiosta, ks. Valo 1994). Ensiksikin tietty viesti voi välittyä pelkällä kulmakarvojen kohottamisella yhtälailla kuin kielen avullakin. Toiseksikin nonverbaalista viestintää - tai kehoa - ei voi koskaan irrottaa todellisesta puhetilanteesta. Puhetta ei yksinkertaisesti ole olemassa ilman fyysistä puhujaa. Puhe on ääntä, ja puhuja käyttää aina kehoaan saadakseen aikaan äänen. Samoin puhuja fyysisenä olentona on aina välttämättä läsnä eleidensä, ilmeidensä ja liikkeidensä kautta. Näin ollen nonverbaalinen viestintä on osa puhuttua kieltä. Näin on aina ollut puhutun kielen evoluutio kytkeytyy olennaisesti ihmiskehon ominaisuuksiin ja kykyihin. Nonverbaalista viestintää ei voi eristää verbaalisesta silloin kun tarkastellaan puhutun kielen psykolingvistiikkaa.

² Eräs syy lienee se, että varsinkin aiemmin nonverbaalista viestintää pidettiin vähemmän kehittyneenä, ehkä suorastaan animaalisena prosessina. Samoin kuin ei katsottu tarpeelliseksi tutkia esimerkiksi lasten kieltä, katsottiin myös esimerkiksi eleiden tutkimus tarpeettomaksi.

Verbaalisten ja nonverbaalisten eksplisiittisten viestien lisäksi merkityksiä välittyy myös erilaisten äänenlausumattomien **tietojen, oletusten ja päättelyjen** kautta. Kaikkea ei verbaalisteta eikä tuoda julki ilmein ja elein: informaatiota välittyy myös sanoitta ja eleittä. Puhujilla on yhteiseksi oletettua kulttuurista ja kielellistä tietoa, yhteisiä kokemuksia, näkemyksiä ja mielipiteitä, jotka välittyvät - oikein tai väärin - ilman sanoja. Toisensa hyvin tuntevien ihmisten kesken ei tarvitse pukea sanoiksi kovinkaan paljon, mutta verbaalisesti minimoidussa viestinnässä vaativat tietysti myös monentasoisten väärinymmärryksien vaarat.

Esimerkki (2)

P. kävelee kollegansa ovelle ja sanoo: *Sähän pidät punasesta*. Kollega H. alkaa nopeasti selittää, että hän tosin juo punaviiniäkin, mutta ehkä mieluummin valkoista. H. on päätellyt, että kyse on illalla olevasta pikkujoulusta, jonne lähdetään ostamaan viiniä. H:n vastauksesta P. päättelee, että H. on tulkinut lausuman väärin. P:n selityksessä osoittautuu, että hän puhuu pusero-ostoksesta, jonka väri oli osoittanut epäonnistuneeksi hänelle, ja kaupittelee puseroa kollegalleen.

Tässä esimerkissä väärinymmärrys on triviaalilla tasolla ja lyhyen eksplisiittisen merkitysneuvottelun jälkeen väärinymmärrys selviää kivuttomasti. H:n puheenvuoro on osoittanut P:lle, että he puhuvat kahdesta eri asiasta. Mielipide-eroavuuksia ei ole. Kyseessä on vain yhden sanan (so. *punainen*) tarkoitteen erilainen tulkinta.

Esimerkki (3)

H. tulee kotiin, menee jääkaapille, kaivaa esiin tähteeksi jääneen ruuan ja alkaa syödä sitä. Hänen miehensä J. katsoo sivusta, ja kysyy: *-Onks se hyvää?* Vaimo huudahtaa: *-Olisit sanonu että sä haluat tätä!* Vaimo on päätellyt, että mieskin olisi halunnut syödä ja ajattelee miehen syyttävän häntä ahneudesta. Siten hän ei jättää 'kirjaimellisen' merkityksen (*kysymys*) kokonaan huomiotta ja reagoi puheaktiin (*syytös*), jonka hän olettaa olevan sen takana.

Esimerkissä (3) puhujat jäävät kinaamaan oman tulkintansa oikeammuudesta, eivätkä pääse yksimielisyyteen. Merkitysneuvottelusta syntyy **merkityskiista**, eräs inhimillisen viestinnän kielipeleistä.

Jo nämä muutamat esimerkit elävästä elämästä osoittanevat, että päättelyketjut, joihin ilmausten tulkinnat perustuvat ovat ilmeisen nopeita ja automaattisia. Lienee myös niin, että päättelyt yleensä tiedostetaan vasta silloin, kun ensimmäinen päätelmä kyseenalaistuu jollain tapaa, ja tulkitsija joutuu modifioimaan tai perumaan sen tai ajautuu kiistelyyn päätelmänsä oikeutuksesta. Muulloin niiden varassa vain edetään eteenpäin tilanteessa.

Puheketju vai dialogi: tilien saldo. Puheketjuajattelun perusoletus on se, että inhimillisessä kommunikaatiossa on kyse kieleksi muutettujen propositioiden intentionaalisesta välittymisestä puhujalta kuulijalle. Kyseessä on aidosti lingvistinen kielen näkökulma. Puhuja ja hänen kuulijansa ovat toisarvoisia - ikäänkuin kielen renkejä. Puhuja on vain kielikoneen käynnistäjä: kone rakentaa kielellisen paketin ja lähettää se toiselle kielikoneelle purettavaksi. Jo käytetyt metaforat paljastavat ajattelun mekanistisuuden ja komputationaalisuuden.

Dialogisessa vuorovaikutusmallissa hyväksytään se, että viestit ovat monikerroksisia merkityskimppuja, joiden rakentamiseen osallistuvat sekä puhuja että kuulija, ja jotka koostuvat paitsi kielestä myös nonverbaalisista ja implisiittisistä seikoista. Siten viestien välittyminen on luonnostaan 'epämääräistä'. Puhujalta kuulijalle siirtyy tiettyjä merkityksen aspekteja - sekä aiottuja että aikomattomia. Nämä seikat ovat puheeseen luonnostaan ja kiinteästi kuuluvia aspekteja, joita ei saa jättää psykolingvistisen kuvauksen ulkopuolelle kielen marginaliaan tai jopa kielen ulkopuolelle kuuluvina.

2. KIELI: MENTALISOITUA MUOTOAKO?

'Kielellä' on eittämättä osansa puhumisessa ja vuorovaikutuksessa. Mutta ovatko nykykielitieteen perusoletukset kielen ja mielen suhteista oikeita?

Nykyisin kielen ontologian pohtimista pidettäneen naiivina, koska kysymykseen on luultu vastatun täysin tyhjentävästi. Lähes koko vuosisadan on ollut vallalla **formalismia** painottava ajattelu, joka on tyyppillistä amerikkalaisen valtavirran - niin strukturalismin kuin generatiivisen teoriainkin - ajattelulle. Kun formalisti tarkastelee kieltä primaaristi muotona, formalistinen psykolingvistiikka näkeen puheen prosessina, jossa sisäisistä muodoista rakennetaan ulkoista puhetta.

Formalistin kieli. Formalistin tavoitteena on kielen muodon selittäminen. Kielen ytimenä pidetään sen (morfo)syntaksia, ja sen keskeisin käsite on lause. Psykolingvistiikan kannalta tällä hetkellä relevantein ja muodikkain teoreettinen kuvaus kielen mentaalista todellisuudesta lienee **kielimo-duulimalli** (ks. Fodor 1983). Modularismi on 'kielielinteeman' jälkiohmskylainen variaatio. Fodorin mukaan kieli on mielen muista kognitiivisista toiminnoista eli moduuleista erillinen ja autonominen moduuli, joka on synnynnäisesti erikoistunut juuri tähän yhteen tehtävään. Kielimoduuli on - lyhyesti sanottuna - kieleen erikoistunut, tietojenkäsittelytavaltaan nopea ja automaattinen enkapsuloitua tietoa sisältävä moduuli, joka sijaitsee vasemman aivopuoliskon Sylviuksen uurteen ympärillä (ks. myös Niemi 1992). Siis toisin sanoen: mentaalinen 'kieli' on syntaktista ja morfologista tietoa käsittelevä autonomisesti toimiva moduuli.

Monet rinnakkaiset ja osin ristiriitaisetkin formalistiset kieliteoriat lähtevät siis liikkeelle mentaalista kielestä, jonka yleensä katsotaan olevan jakaantuneen erilaisiin **tasoihin** tai **komponentteihin** (esim. syntaksi). Sisäistetty tieto on **kielellistä** (so. erilaista kuin jonkun muun tyyppinen tieto). Tieto on omaksuttu lapsuudessa omaksumisprosessissa, jolla on vahva universaalinen pohja, mutta joka käynnistyy tarjolla olevan inputin (so. tietyn kielen) ansiosta. Tässä prosessissa ulkoisen puheen konkretia, variaatio ja diversiteetti muuntuu **abstrahoiduksi** ja **invariantiksi** sisäiseksi tiedoksi. Valmiin mentaalisen kieliopin oletetaan olevan kielen sisäistetty **sääntöjärjestelmä**, kun taas sanastollinen tieto (so. mentaalinen

leksikko) koostuu joukosta varastoituja **representaatioita** eli edustumia, jotka ovat järjestyneet tietyllä tavalla.

Alunperin tämäntyyppinen kuvaus kuului puhtaasti kieliteorian puolelle ja käsitteet olivat abstrakteja ja teoreettisia kielitieteellisen analyysin työkaluja. Sittenmin tätä apparaattia on yritetty siirtää sellaisenaan ihmisen psyykeen. Empiirisen tutkimuksen avulla on yritetty perustella käsitteiden psykologista todellisuutta - sitä, että ne ovat olemassa inhimillisen psyykkisen toiminnan osasina. Niinpä chomskylaisen ³ (formalistisen) psykolingvistiikan mukaan kielen prosessointi on **lauseiden tuottamista**. Ihmisen kielenkäyttö on redusoitu mekanistiseksi komputaatioksi, jossa generoidaan kielen lauseita sisäisen kieliopin ohjaaman kielellisen **suorituskoneiston** avulla. Suorituskoneisto generoi **abstraktin puhesuunnitelman**, jonkinlaisen syntaktisen lausekaavion, joka täytetään hakemalla mentaalista leksikosta sanoja, jotka taas muutetaan ääneksi hakemalla tavuja ja äänneitä fonologisesta komponentista (melko ajantasainen perusteellinen esitys on löydettävissä esim. teoksesta Levelt 1989).

Se oletus, että ihmiskieli on primaaristi muotoa ja että lause on ihmiskielen keskeinen käsite on aksiomaattinen, eikä sitä voi suoraan osoittaa vääräksi. Formalistiselle ajattelulle on toki olemassa vaihtoehtoja, kuten esimerkiksi kognitiivisen kielitieteen (esim. Lakoff 1990) tai funktionaalisen lähestymistavan edustajat (esim. Hopper 1994) ovat osoittaneet. Kieltä voi tutkia myös merkityksiä hahmottavana ja välittävänä järjestelmänä. Kielen rakenteelliset ratkaisut ovat tällöin seurausta erilaisiin merkitysten hahmottamiseen ja niiden välittämiseen liittyvistä vuorovaikutusprosesseista ja tarpeista.

³ Chomskylaisella tarkoitan tässä sitä psykolingvistiikan perinnettä, joka nojaa Chomskyn käsitykseen mentaalista kielestä, ja joka on mielestäni edelleenkin keskeisin psykolingvistinen suuntaus. Kun varhainen generatiivinen psykolingvistiikka yritti jokseenkin suoraan todentaa transformaatiokieliopin hypoteesejä ja etsi kieliopillisille rakenteille ulkoista evidenssiä, on viimeaikainen tutkimus huomattavasti implisiitimpää oletuksissaan. Ne perusnäkömynkset, joita tässä kritisoin, ovat sen sijaan mielestäni ennallaan.

Ilmauksen funktiot ja merkitykset ovat primaareja, ilmaisukeinot sekundaareja. Näin on sekä kielen kehityksen kannalta että 'synkronisesti' asiaa ajatellen. Miksi ihmeessä 'generoisimme lauseita'? Luulisin, että puheessa on olennaista se, että sanomme jotain jostain. Ja vaikka onkin tärkeää selvittää, miten puheen muodot syntyvät, on vähintään yhtä tärkeää painottaa merkitysten aluetta, jota on niin pahasti laiminlyöty viime vuosikymmenten tutkimuksessa. Uudenlaiset ratkaisut ovat siis tarpeen puheen tuottamisen ja ymmärtämisen mallintamisessa - nykyiset eivät eivät välttämättä pure merkitysten kuvaukseen.

Onko kieli mentaalinen ilmiö? Näkemys ihmismieleessä sijaitsevasta formaalisesta kieliopista ei siis ole ongelmaton. Mistä oikein puhumme, kun puhumme kielestä? Jokin luonnollinen kieli (esim. suomi, ranska tai suahili) on konkreettinen tutkimuskohde, jota on mahdollista kuvata myös rakenteellisesti, esimerkiksi analysoimalla sen piirissä tuotettuja kirjoitettuja tekstejä tai puhuttuja ilmauksia ja niissä ilmeneviä säännönmukaisuuksia. Mutta onko oikeutettua ajatella, että tämä rakenteellinen kuvaus on identtinen - tai edes samantapainen - yksilöllisen 'kielellisen' toiminnan kanssa? Kollektiivista järjestelmää *voidaan* kuvata abstraktina rakenteena. Mutta tämä järjestelmä ei olekaan kenenkään omaisuutta eikä kenenkään hallittavissa. Kollektiivisessa yhteistoiminnassa pitkän ajan kuluessa kehittyneet rakenteet eivät ole välttämättä yksilön käyttämiä 'käyttösääntöjä' tai 'toimintaohjeita'.

Kielihän on sosiaalinen järjestelmä - kuten monet formalistitkin muistavat muistuttaa. Näin ollen myös sen muodot ja rakenteet syntyvät sosiaalisissa ja kulttuurisissa vuorovaikutusprosesseissa. Siten nykykielten struktuurit ovat muotoutuneet kieliyhteisön tavoissa ja kulttuurisissa käytänteissä. Kielen kehittymiseen vaikuttavat niin **kielenulkoiset** kuin **-sisäisetkin** seikat. Yhteiskunnalliset muutokset (esim. koulutusjärjestelmän kehitys), uudet keksinnöt (esim. kirjoitus- ja kirjapainotaito) ja muuttuvat kulttuuriset arvostukset (esim. jonkun kielen tai murteen prestiisi-asema) vaikuttavat kieleen ulkoapäin, mutta muutoksia tapahtuu myös kielensisäisistä

syistä. Yksi äänteellinen muutos sysää liikkeelle kokonaisen sarjan, metaforinen ilmaisu poikii uusia, yksi morfologinen ratkaisu vaikuttaa analogisesti toiseen. Osalla kielen ominaisuuksista on tietenkin **universaali** pohja ja siten ne ovat sidoksissa ihmiseen fyysisenä olentona ja ihmislajin edustajana tai hänen fyysiseen ja/tai kulttuuriseen ympäristöönsä.

Kielelliset muodot ja rakenteet ovat siis saaneet alkunsa monenlaisista tarpeista. Muodot eivät ole syntyneet tyhjästä, vaan erilaisista jatkuvista vuorovaikutussuhteista: ihmisen ja luonnon, ihmisen ja toisen ihmisen tai ihmisen ja hänen itsensä välillä. Yhdet ilmaisukeinot ovat siis universaaleja, toiset taas kulttuuri- ja kielikohtaisia. Ihmiskielen ja eri kielten kehitys on sekä vanhaa säilyttävä että uutta tuottava vuorovaikutusprosessi erilaisten tarpeiden ja niitä ilmentävien muotojen välillä. Kielen muodot ovat **motivoituja**.

Jokainen luonnollinen kieli on siis pitkän kehityksen tuloksena syntynyt kollektiivinen järjestelmä, jota kielitieteilijä *voi* kuvata rakenteina ja yksiköinä. Mutta voidaanko tätä järjestelmää ajatella yksilön ominaisuutena ja omaisuutena? Chomskylaisen kielitieteen standardioletushan on, että yksilö **sisäistää** kielensä (pohjimmiltaan universaalin) kieliopin, ja kieli on siten yksilön mentaalinen ominaisuus. Niinpä generativistiset psykolingvistitkin sijoittivat teoreettikkojen laatiman kielijärjestelmän kuvauksen ihmisen mieleen (ks. esim. Fromkin 1973).

Mutta kollektiivisen kielijärjestelmän kuvaus ei suinkaan ole, eikä voi olla yhteneväinen yksilön toiminnan kanssa. Se tapa, jolla **yksilö käyttää kieltä** (eli osallistuu tähän kollektiiviseen järjestelmään) on nähdäkseni kokonaan toinen kuin generativistien lanseeraama ja nykyisin yleisesti hyväksytty käsitys mentaalisesta kieliopista. Tämä käsiteseakaannus, jonka mukaan 'kieli' sijaitsisi ihmisen mielessä on kuitenkin generatiivista kielioppia vanhempi. On mielenkiintoista, että jo Erik Ahlman (1928) kritisoi tätä de Saussuren kirjoituksissa havaitsemaansa ajatusta. Ahlmaninkaan (1928) mukaan kieltä ei voida sijoittaa puhuvien yksilöiden mieleen. Vaikka

ihmiset voivat olla tietoisia kielestä, kieli ei voi olla kenenkään tajunnassa, koska se on normijärjestelmä. Ahlman (1928) kirjoittaa: "Missä tämä normijärjestelmä on? Tähän voimme vastata: ei missään." Niinpä puhumisen kielioppi voisikin olla tykkänään toisenlainen kuin teoreettinen kielioppi. Käsittelen seuraavassa eräitä ongelmia, joita on syntynyt kun kieliteoria on mentalisoitu.

3. IDEALISOITU KIELI - IDEEAALIPUHUJAT

Karsittua kieltä - idealisoituja ilmauksia? Eräs formalistisen lingvistiikan ongelmia on ollut se, että se ei ole tyytynyt tutkimaan kielen muotoa, vaan se myös rajoittaa, karsii ja idealisoi tätä tutkimaansa muotoa (vrt. Dufva 1994). Tuttua on, että teoreettista tutkimusta ovat dominoineet lingvistin intuition avulla tuotetut lauseet. Niissä ovat *värittömät vihreät ajatukset nukkuneet raivoisasti*, *Seymour on leikannut veitsellä salamia* ja *runoilija on kaivannut kiihkeästi rakastavaa naista*. Niinpä psykolingvistikin on tutkinut kiintoisaksi ajattelemiaan kielellisiä muotoja, jotka on tarkoitusta varten jouduttu keksimään. Aktuaaliset kielen ilmaukset, joita oikeat ihmiset puhuisivat (tai kirjoittaisivat) ovat siis jääneet taka-alalle. Osin syynä on ollut myös vallitseva psykolingvistinen perinne, joka painottaa laboratorio-olosuhteissa tehtävää eksperimentaalista tutkimusta, joka on helposti kontrolloitavissa ja jonka tulokset ovat helposti alistettavissa kvantitatiiviseen analyysiin.

Aineistoa laaditaan ja muokataan tietysti hyvässä tarkoituksessa - jotta lukijalle valaistaisiin mielenkiintoista kielen piirrettä tai jotta koehenkilöt saataisiin reagoimaan mielenkiintoisiin aspekteihin. Ylläolevatkaan lauseet eivät siis ole luonnollista puhuttua kieltä, eivätkä oikeastaan edes luonnollista kirjoitettua kieltä. Nämä esimerkit edustavat elaboroitua kieltä eli kieltä jota on jalostettu ja muokattu tarkoitukseen sopivasti.

Usein tämä kielitieteen ja psykolingvistiikan elaboroitu kieli tosin muistuttaa enemmän kirjoitusta kuin puhetta, ja on siis luontevampaa kirjallisena. Puhekielen tarpeet ja sen syntaksi ovat aivan toisenlaisia. Formalistisen kielitieteen perinteeseen liittyy täten yleensä myös tietynlainen näkemys puheen ja kirjoituksen suhteista. Kirjoitetulla kielellä on ollut ylivalta sekä länsimaisessa kulttuurissa yleensä että kielitieteessä erityisesti. Kirjoitettu kieli on luonnostaan vakiintuneempi, standardoidumpi ja yksiselitteisempi kielimuoto. Usein nämä ominaisuudet on samastettu 'hyvän' ja 'kehittyneen' kanssa. Kirjoitettu kieli on vaikuttanut ja vaikuttaa edelleen piiloarvona voimakkaasti lingvistiikan käsitteisiin ja metodologiaan (ks. Harris 1980; Linell 1982; Dufva 1994).

Siten myös puhutun kielen kuvaukset ovat perustuneet kirjoitetun kielen käsitteisiin. Eräs keskeinen esimerkki on se ajatus, että puhuminen olisi 'lauseiden generointia'. 'Lause' on kirjoitetun kielen perinteessä kehittynyt yksikkö, jonka suhde puhutun kielen 'ilmauksiin' ei ole ollenkaan yksiyksinen. Yhteys 'lauseen' ja 'ilmauksen' välillä toki vallitsee, mutta ei ole mitään syytä olettaa, että puhutun kielen ilmaus olisi mentaalisen 'lauseen' puutteellinen, virheellinen tai vääristynyt muoto, tai edes sen johdannainen.

Nykyisen psykolingvistiikan teeseihin kuuluu ajatus puheen (samoin kuin tietysti kirjoituksenkin) alisteisuudesta 'kielelle'. Puhumisen mentaalisia prosesseja tutkinut psykolingvistiikka siis lähestyy kohdettaan mutkan kautta. Se ei perusta oletuksiaan puheen ominaisuuksiin, vaan tarkastelee niitä oletetun mentaalisen 'kielen' valossa. Ja kun lingvisti vertaa puhuttua kieltä idealistiseen ja kirjalliseen kielikäsitteeseen perustuvaan mentaaliseen kieleen, on selvää, että puheen ominaisuudet näyttävätkin rappeumilta ja virheellisyyksiltä. On kuitenkin syytä muistaa, että puheen ominaisuudet ovat todellisia ja niitä on helppo analysoida monin tavoin. Mentaalinen 'kieli' on sen sijaan täysin hypoteettinen konstruktio. Puheen tuottamisprosesseja voisi siis tarkastella mainiosti myös sen valossa, miltä sen tuotokset näyttävät (ks. Dufva 1994).

Jos puheen tuottamista lähdetään tutkitaan normaalin keskustelupuheen perusteella, on kyseessä paitsi metodologinen myös teoreettinen muutos. Teoreettisesti mentaalisen kieliopin käsitteestä lähtevä ja metodologialtaan hypoteettis-deduktiivinen psykolingvistiikka on korvattavissa. **Induktiivinen** lähestymistava, jossa huomiota kiinnitetään puheen todellisiin ilmentymiin vaatii uudenlaista teoriaa puheen prosessoinnista.

Universaalipuhujan kielikone vai okeet immeiset? Induktiivinen tarkastelu tuo myös kysymyksen universaalipuhujasta uuteen valoon. Chomskylaisessa kielitieteessä 'kieli' on ihmisen synnynnäinen ja lajityyppinen ominaisuus, joka kehittyy ihmiselle luonnostaan, mutta jonka pintamuodot määrää se kielenaines jolle hän altistuu. Eräs perusoletus on siis se, että kieli **pohjimmaltaan** universaali ilmiö: "suuri osa ihmiskielen rakennetta säätelevistä tekijöistä on biologisesti määräytynyt ja yhteistä kaikkien yksilöiden kielille" (Nikanne 1992:423).

Tarkoitukseni ei ole lainkaan kiistää, etteikö ihmiskielessä ja ihmisen psyykkisissä toiminnoissa olisi yleismaailmallisia ja yleisinhimillisiä elementtejä. Olisi outoa, ellei näin olisi. Nyt nämä universaalit on vain tavallaan määritelty etukäteen ja tämä apriorinen käsitys sanelee puolestaan sen tavan, jolla suhtaudumme havaittavaan todellisuuteen. On siis ollut tapana ajatella, että oletetut universaalit ominaisuudet ovat 'kielempiä' ja havaitut aktuaaliset piirteet sekundaarisia. "Kun universaalikieliopin olemusta selvitetään, on järkeenkäypää *seuloa pois sosiaalisen ympäristön yksilön kielitajuun aiheuttamat sinänsä kiinnostavat piirteet*" kirjoittaa esimerkiksi Nikanne (1992:423). Kielten ja puhujien ominaisuudet ovat siis akanoita, jotka on seulottava ennen kuin puhtaista kielijyvistä saadaan aikaiseksi kunnan universaalileipä.

Psykolingvistit ovat olleet valitettavan vähän kiinnostuneita silmin ja korvin havaittavissa olevasta vaihtelusta: siitä että kielet ja kulttuurit ovat erilaisia, ihmiset ja heidän taitonsa ovat erilaisia, tilanteet, lajit ja puhuvat ja -tyylit ovat erilaisia, kieltä käytetään erilaisiin tarkoituksiin. Kun

variaatiota on hankala käsitellä ja sen mallintaminen on vaikeaa, se selätetään kieltämällä sen merkitys, ja johtamalla se allaolevasta invariantiksi oletetusta todellisuudesta. Psykolingvistiikassa tämä on tarkoittanut paitsi mentaalisen kielen myös sen **prosessointitapojen** universaalisuutta. Käytännössä oletettu universaalisuus on perustunut huomattavan paljon englannin kielen ominaisuuksiin: sekä teoria että empiirinen tutkimus ovat yrittäneet puristaa kielet englannin muottiin. Tästä huomautti jo Tommola (1981:67) suomalaista psykolingvistiikkaa käsitellessään: "kielellisen suorituksen tutkimuksessa vallitsee tilanne, joka muistuttaa kielitieteen entisiä pyrkimyksiä pakottaa kansankielten rakenne latinan kaavoihin".

Psykolingvistinen tutkimus seuraa siis tiiviisti autonomista kielitiedettä. Lähtöoletuksena on lajispesifinen **universaalikielioppi** ja universaalinen **suoritusmekanismi**. Psykolingvistit tutkivat sellaisia konstruktioita kuin syntaktinen prosessointi, morfologinen dekompositio tai fonologinen dekodaus, jotka on koettu kielistä riippumattomiksi käsitteiksi. Luonnolliset kielet ja oikeat puhujat ovat syrjässä kuvioista.

Chomskylaisessa psykolingvistiikassa korostuu sekä universaalisuus että abstraktisuus. Ihmisen kielellinen ja kulttuurinen todellisuus on kuitenkin hyvin vaihtelevaa ja monimuotoista. Viestien takana eivät ole nimettömät ja kasvottomat puhuja-kuulijat, jotka tuottavat kielen lauseita vaan teoreettisesti vaikeammin taltutettavissa olevat omapäiset oikeat ihmiset: persoonat, joilla on asiaa toisilleen, ja jotka voivat valita monenlaisia keinoja asiansa sanomiseen. Tämän kielellisen diversiteetin kautta ja kielellistä vaihtelua tutkien ja mallintaen kulkee mielestäni ainoa tie myös universaaleihin - universaalipuhujaa kun ei vielä ole tutkittavaksemme syntynyt.

4. UUSIIN PUIHIN

Yritän seuraavassa kuvata lyhyesti niitä prosesseja, joiden turvin ihmiset normaalissa keskustelutilanteessa puhuvat ja kuuntelevat. Psykkisen tapahtuman tutkimus on väistämättä syklinen prosessi, jossa havainnointi ja teoria täydentävät toisiaan. Tämän artikkelin taustafilosofia on luonteeltaan **dialogista** (ks. esim. Markova ja Foppa 1990). Tämän mukaan kieltä tarkastellaan dialogisena ilmiönä. Kieli syntyy ja on olemassa vain vuorovaikutuksessa - siksi näkemystä voi sanoa myös vuorovaikutukselliseksi tai interaktionistiseksi. Toinen tässä artikkelissa esiin tuleva kanta on se, että vastapainona pitkään jatkuneelle formalistiselle perinteelle kieltä tulee lähestyä **funktionalistisesti**.⁴ Siten olen erityisesti korostanut sitä, että kielessä ja kielen käytössä on kyse primaaristi merkityksistä. Metodologisesti olen korostanut **induktion** osuutta. Puhumisen mallintamisessa siis tulee tarkastella sen observoitavissa olevia osatekijöitä: millainen puheen prosessointiin tarvittavat toiminnot ovat, millaisissa vuorovaikutustilanteissa puhutaan ja millaisia puhutut diskurssit ovat.

Prosessoinnin toimintoihin kuuluu esimerkiksi kuulo, jotta ihminen pystyisi ottamaan vastaan keskustelupuheen kaikkine prosodisine keinoineen. Näkökykyä tarvitaan myös (normaalisti) keskustelutilanteessa. Artikulaatioelinten harjaantunutta toimintaa ja kehon motorista hallintaa tarvitaan, jotta ihminen kykenisi ilmaisemaan itseään äänen ja kehonsa avulla. Havaitsemisen ja tarkkaavaisuuden mekanismit ovat tarpeen, jotta pystyttäisiin seuraamaan ympäristössään tapahtuvaa toimintaa. Muistia ja analogiakykyä hyödynnetään, jotta ei jouduttaisi aina uuden eteen. Kykyä verrata, arvioida, valita ja tehdä päätöksiä käytetään, jotta oma toiminta olisi merkityksellistä. Ennakointikyky auttaa arvioimaan tekojen seurauksia. Puheen tuottamiseen tarvittavat toiminnot voidaan purkaa myös tällaisiksi helpommin konkretisoitavissa oleviksi osatoiminnoiksi. Tällöin

⁴ Funktionalismi on vaarallisen moniselitteinen sana - tässä tarkoitan siis juuri lähinnä kielen merkityksellistä ja funktionaalista luonnetta.

tulee hyvin lähelle se ajatus, että mielessä ei olekaan 'kieltä', vaan erilaisten kognitiivisten ja senso-motoristen prosessien muodoiltaan vaihtelevaa yhteistyötä.

Mitä sitten prosessoidaan näiden toimintojen avulla? Esimerkiksi sanojen mentaaliset edustumat voisivat olla konkretisoitavissa siihen modaliteettiin, jonka kautta ne on opittu. Puhuttu kieli toimii sekä akustisen että artikulatorisen tiedon varassa. Tällöin mentaaliset edustumat voisivat olla esimerkiksi havaittuun akustiseen signaaliin perustuvia hahmoja ja omaan motoriseen suoritukseen perustuvia artikulatorisia liikesarjoja ⁵ Tämä tarkoittaisi sitä, että kielellistä (tässä tapauksessa "fonologista") tietoa ei ole mentaalisesti olemassa. Tuntuisi realistisemmalta olettaa puhujan käyttävän eri modaliteeteille ominaista tunnistus- ja käyttötietoa. Tällaisen representaation yhteys kielitieteen analyysiyksiköihin olisi jokseenkin epäsuora. Kun esimerkiksi edellä käytin konventionaalista käsitettä 'sana', tarkoitan sillä hyvinkin monentapaisia ilmauksen osia aina diskurssipartikkeleista (*mhm, joo*) "tavanomaisiin" sanoihin (*kissa, tarhapöllö*) sekä fraaseihin, idiomeihin ja pitempiin lausahduksiin asti (*Haloo! Kiitos paljon! Päivää! Kyllä se siitä! Isä meidän joka olet taivaissa...*).

Pelkkänä akustiikkana ja artikulaationa nämä 'sanat' olisivat tietysti kirjaimellisesti vain sanahelinää. Sanat liittyvät (tai assosioituvat) useisiin asioihin: ulkomaailman objekteihin ja asiointiloihin, sosiaalisiin tilanteisiin ja käyttäytymisen muotoihin. Samoin niillä on useita erilaisia keskinäisiä assosiaatioita. Sanat nimeävät ja viittaavat ('semantiikka'). Tietynnäköinen huonekasvi herättää mielessäni akustisen ja/tai artikulatorisen assosiaation /limoviikuna/. Sanat kytkeytyvät myös tiettyihin tilanteisiin ('pragmatiikka'). Kun näen aamulla ensimmäiseksi työtoverini, tiedän että on tapana artikuloida /huomenta/. Sanoja ei pistetä peräkkäin satunnaisessa järjestyksessä satunnaisella tavalla ('syntaksi'). Jos kuulohavaintooni

⁵ Näiden lisäksi olisivat myös visuaaliset edustumat, esimerkiksi ortografiset sana- tai kirjainhahmot, samoin viittomakielen puhujilla viittomien edustumat jne.

tunkeutuu ärsyttävä koiran haukku, osaan jäsentää havaintoni oman kieleni mukaiseksi ilmaukseksi (*Kylläpäis toi koira nyt haukkuu!*) enkä vain listaa kokemustani sanajonoksi (esim. **kuulen - haukkuu - koira - häiritsee*). Sanoilla on myös monia vaihtelevia muotoja ('morfologia'). Tiedän, että *apina, apinan, apinoiden, apinoitten, apinaa* jne. viittaavat samaan tarkoitteeseen, ja tiedän myös minkäläisissä yhteyksissä näitä erilaisia muotoja käytetään.

Tämän asiointilan psykolingvistiseen kuvaukseen *ei kuitenkaan tarvita sellaista mentaalisen kieliopin käsitettä kuin chomskylaisessa psykolingvistiikassa on oletettu*. Puhumisen kielioppi ei ole formaalinen sääntöjen järjestelmä, vaan se koostuu erilaisista reagoititavoista, kytköksistä ja valmiuksista, joista osa on pitkälle automaattistuneita. Kielenoppija ei sisäistä sääntöjärjestelmää, vaan oppii reagoimaan erilaisissa tilanteissa kielensä ja kulttuurinsa edellyttämällä tavalla. Lapsen ei siis tarvitse analysoida kuulemaansa kielenainesta lingvistisiksi rakenneyksiköiksi ja säännöiksi voidakseen kyetä käyttämään omaan kieltään. Lapsi ei olekaan *lingvisti par excellence*, vaan *oppija par excellence*. Samoin oletan, että aikuisenkaan kuulijan ei tarvitse puhetta ymmärtäessään purkaa puhetta kielen rakenneosasiksi, eikä puhujan tarvitse puhetta tuottaessaan rakentaa ilmauksia pikku foneemipalikoista mahtaviksi lauselegolinnoiksi. Oletan, että puhuttua kieltä itse asiassa tuotetaan ja ymmärretään hyvin yksinkertaisten peukalosääntöjen (mutta hyvin kompleksin prosessointisysteemin!) avulla.

Puhujalla on siis varastoissaan kieltä sopivankokoisina jaksoina (eli 'sanoina' eli automaattistuneina tuottamismalleina). Jotta puhetta alkaisi syntyä, tarvitaan edustumien aktivointia. Tämä voi tapahtua esimerkiksi ulkoisen kontekstin avulla: jokin tapahtuma aktivoi tietyn sanan tai tietynlaista sanastoa (*Sataa! Lupiineita. Pieni kahvi kiitos.*) Mutta yhtä hyvin voi sanastoa aktivoitua sisäisen mielentilan johdosta (*Janottaa. Voi hitto!*). Näkemämme tilanne, kuulemamme diskurssi ja siinä viriävät tunteet

aktivoivat koko ajan uusia muistiedustumia käytettäväksi - uusia merkityksiä keskusteltavaksi.

Puheen prosessoinnissa on siis kyse merkitysten välittämisestä, ja niitä kantavat nuo muistiedustumat, jotka toteutetaan puhuttuina sanoina. Väitin edellä, että muoto on sekundäärinen, mutta sekin on toki selitettävä. Eräs tapa miettiä sitä, miten edustumat saadaan oikeaan muotoon ja järjestykseen, on tarkastella yksityiskohtaisesti puhetilannetta. Oletan, että puhuja generoi käyttämänsä 'kieliopillisesti oikeat' muodot erilaisten tilanteissa syntyvien vihjeiden perusteella. Nämä vihjeet ovat sekä **kontekstissa** (joka koostuu sekä fyysisestä ja kognitiivisesta ympäristöstä että generoituvasta diskurssista) että **kielensisäisissä kytköksissä**.

Konteksti määrää osin suoraan puhujan kieliopillisia mahdollisuuksia. Kun puheenaiheena on välitön konteksti, puhujalle valikoituu verbin muodoksi preesens (*Täällä on kuuma.*) Kun puhuja havaitsee näkökentässään useita objekteja, hänen nimeämänsä objektit päätyvät monikolliseksi (*Alkaa nousta pilviä.*). Ilmauksen kielioppiakin alkaa generoitua kontekstista käsin, kun keskustelu alkaa tai puheenaihe valitaan, ja tämä 'kieliopin' osa on selvästikin hyvin semanttis-pragmaattinen! Puhujan kannalta se on lähellä tapakäyttäytymistä: *on tapana* käyttää tietynlaista verbinmuotoa kun puhutaan viimevuotisesta ja toisenlaista kun puhutaan käsillä olevasta tekemisestä. Vaikka puhujalla on tietenkin valinnan varaa ja liikkumatilaa, on tärkeää huomata, että esimerkiksi puheenaihe ja konteksti aina jossain määrin rajaavat puhujan toimintoja.

Puhuja päätyy tiettyihin muotoihin myös itse diskurssin avulla, eikä puhuja (yleensä!) voi sanoa itseään irti keskustelun ketjumaisesta luonteesta. Yksi ilmaus määrää ja rajoittaa aina jollain lailla seuraavaa, niin sanastollisten valintojen kuin muotojenkin kautta. Kysymykseen *Ostitko maitoa?* on monta vastausta (*En. Joo. En muistanut. Kaks litraa. Ostitko ite? Ostin. Ei kun kävin lypsämässä.*). Olennaista keskustelun jatkuvuuden kannalta on kuitenkin se, että se on vastaus. Se on muodoltaan ja

sisällöltään relevantti eli yhteydessä kysymykseen. *Etana, etana, näytä sarves onko huomenna on pouta?* ei kelpaa hevin vastaukseksi. Keskustelun osanottajat pelaavat yhteispeliä myös kielipiillisesti.

Edelleen yhden ilmauksen sisällä yksi valittu muoto asettaa rajoituksia sille millaisia muut ovat. Yksinkertainen esimerkki on se, että adjektiivi ja sen pääsana ovat samassa luvussa: *Otatko siniset sukat vai punaset?* Näitä 'kieliopin' seikkoja puhuja itse ei voi valita. Suomen kielen puhuja ei voi päättää sanoa *sininen sukat* - se on päätetty hänen puolestaan. Sukkien monikollisuus kantaa automaattisesti mukanaan myös niihin liitettävien adjektiiviattribuuttien monikollisuuden. Tällaiset kanssaesiintymäsäännöt ovat pitkälle automaattistuneita ja niissä puhujan valinnanvapaus on minimaalinen.

Yllä esitetty hahmotelma siitä, miten puhujan kieliooppi toimii on tietenkin vain viitteellinen ja sisältää monia ratkaisemattomia ongelmia. Tässä olen lähinnä yrittänyt vain osoittaa, että kieliooppi ei sijaitse puhujan mielessä, vaan että se on hajautettu hyvinkin erilaisten ja erityyppisten vihjeiden ja konnektioiden systeemi. Puhujan kieliooppi on pikemminkin nähtävä systeemisenä prosessina, *jossa kontekstilla on huomattava osa*. Toiseksi olen yrittänyt osoittaa, että puhujan kieliooppi ei ole identtinen kielen rakenteellisen kuvauksen kanssa - se ei muistuta sen enempää kielitieteen rakennekuvauksia kuin koulukielioppiakaan.⁶

⁶ Olen luonnollisestikin sitä mieltä, että ihmisellä on hallussaan koko joukko eksplisiittistä tietoa kielestä. Tämä tieto perustuu toisaalta yhteisön normeille (esim. tieto siitä, mikä on sopivaa tai oikein) ja toisaalta kielellisen käyttäytymisen havainnointiin. Tämä eksplikoitavissa oleva tieto voi vaikuttaa puhe- ja kirjoitussuoritukseen, mutta ei ole identtinen näiden suoritusten kanssa.

5. PER ASPERA AD ASTRA: KAAOKSESTA KIRKKAUTEEN?

Olen yrittänyt osoittaa yllä, että valtavirtapsykolingvistiikka on unohtanut pohtia mentaalisen kielen luonnetta, ja on toiminut teoreettisessa lingvistiikassa vallinneiden käsitysten pohjalta. Idealistinen kielifilosofia ja normatiiviset käytänteet ovat ohjanneet myös empiiristä tutkimusta, jossa idealisoitua kielenainesta on tutkittu kontekstittomana ja pyrkimyksenä on ollut osoittaa tietyn lingvistisen konstruktion psykologinen todellisuus. Tällaista apriorista ja kehäpäätelmiä pitkin etenevää tieteenalaa on vaikea kritisoida. Kritiikki valuu kuin vesi hanhen selästä - se mikä ei sovi malliin on jo määritelmän mukaan 'kielenulkoista' tai irrelevanttia. Toisenlaista lähestymistapaa voidaan pitää jopa 'epätieteellisenä'. On siis oikeastaan mahdotonta osoittaa formalistien ajattelua 'väääräksi'. On vain tarjottava tilalle vaihtoehtoista kuvaa mentaalisesta kielestä. Tämä kuva voisi perustua niihin ajatuksiin, joita olen edellä käsitellyt.

Uudelleentulkintojen tuloksena syntyvä kuva on moniselitteinen ja osaksi hämmentävä. Jos nyt rikotaan se viime vuosikymmeninä vallinnut kuva puhumisesta kielellisenä performanssina, jonka osa-alueet ovat lähes viimeistä piirtoa ja detaljia myöten selvitettyjä (vrt. Levelt 1989), näyttää helposti siltä, että jäljelle jää vain kaaos. Toisaalta yllä esitetty näkemys voi näyttää vievän silkkaan anarkiaan, toisaalta taas voi näyttää siltä, että kaikki voisi olla selitettävissä jonkin yksittäisen seikan avulla. Olen kuitenkin vakuuttunut siitä, että tästä näennäisestä kaaoksesta löytyy uusi järjestys, jossa puheemme kompleksisuus myönnetään. Ihmisen mielen luovuus ei ehkä piilekään chomskylaisen lausegeneraattorin ominaisuuksissa, vaan jossain muussa: kyvyssä hahmottaa merkityksiä, toimia merkityksellisesti, luoda merkityksiä - ja kyvyssä tehdä tästä prosessista puhetta.

LÄHTEET

- Aalto, E. & M. Suni (eds.) 1993. *Kohdekielenä suomi*. Jyväskylä: Korkeakoulujen kielikeskuksen selosteita 1.
- Aaltonen, O. & P. Korpilahti & H. Lang & A. Salmivalli & J. Tuomainen (eds.) 1992. *Kielen vastaanotto ja käsittely aivoissa*. Turku: Kuulon, kognition ja kommunikaation tutkimusyksikkö.
- Ahlman, E. 1928/1993. Kieli ja puhe. In E. Ahlman. *Artikkeleita (4)*. Teokset XI. Jyväskylä: Jyväskylän yliopisto, Filosofian laitos. 4-10.
- Bahtin, M. 1986. *Speech genres and other late essays*. Austin: University of Texas Press.
- Bruner, J. 1978. The role of dialogue in language acquisition. In A. Sinclair et al. (eds.) *The child's conception of language*, 241 - 255.
- de Saussure, F. (1915) 1966. *A course in general linguistics*. New York: McGraw-Hill Book.
- Dufva, H. 1992. *Slipshod utterances. A study of mislanguage*. Jyväskylä: Jyväskylän yliopisto.
- Dufva, H. 1994. Menikö mönkään vai metsään? Kielitiede, suomen kieli ja puhumisen psykologia, *Virittäjä* 1994,1, 44-59.
- Fodor, J. A. 1983. *The modularity of mind*. Cambridge, Mass.: The MIT Press.
- Fromkin, V.A. (ed.) 1973. *Speech errors as linguistic evidence*. Haag: Mouton.
- Harris, R. 1980. *The language makers*. Lontoo: Duckworth.
- Hopper, P. 1994. *Emergent grammar*. Paper read at the Workshop on Discourse and Grammar, Mekrijärvi, September 2-4, 1994.
- Itkonen, E. 1994. Universaalikieliopin kognitiiviset juuret, *Virittäjä* 98, 2, 179 - 202.
- Lakoff, G. 1990. The invariance hypothesis: is abstract reason based on image-schemas, *Cognitive Linguistics* 1, 1, 39 - 74.
- Levelt, W.J.M. 1989. *Speaking: From intention to articulation*. Cambridge, Mass.: The MIT Press.
- Linell, P. 1982. *The written language bias in linguistics*. SIC 2. Linköping: University of Linköping.
- Luukka, M.-R. 1992. Akateemista metadiskurssia. Korkeakoulujen kielikeskuksen julkaisuja 46. Jyväskylä: Jyväskylän yliopisto.

- Lähtenmäki, M. 1994. Ironian loogis-pragmaattisista malleista. Tässä teoksessa.
- Markova, I. & K. Foppa (eds.) 1990. *The dynamics of dialogue*. New York: Harvester Wheatsheaf.
- Mead, G.H. (1934) 1974. *Mind, self, and society from the standpoint of a social behaviorist*. Chicago: Chicago University Press.
- Niemi, J. 1992. Kielen ja mielen modularismi. In O. Aaltonen et al. (eds.) *Kielen vastaanotto ja käsittely aivoissa*, 155 - 160.
- Nikanne, U. 1992. Kielentutkimus ja moraali, *Virittäjä* 96 (4/1992), 419 - 426.
- Rommetveit, R. 1988. On literacy and the myth of literal meaning. In R. Säljö (ed.) *The written world*, 13 - 40.
- Sajavaara, K. & A. Räsänen (eds.) 1981. *Tätä mieltä kielentutkimuksesta ja -opetuksesta*. AFinLA:n vuosikirja 1981. AFinLA: Jyväskylä.
- Shannon, C.E. ja W. Weaver. 1949. *The mathematical theory of communication*. Urbana, Ill.: University of Illinois Press.
- Sinclair, A., R.J. Jarvella & W.J.M. Levelt (eds.) 1978. *The child's conception of language*. New York: Springer Verlag.
- Suni, M. 1993. Oppijan tavoitteena arkikeskustelussa selviytyminen. In E. Aalto & M. Suni (eds.) *Kohdekielenä suomi*, 107 - 133.
- Säljö, R. (ed.) 1988. *The written world*. Berlin: Springer Verlag.
- Tommola, J. 1981. Psykolingvistiikasta ja siihen kohdistuvista odotuksista. In K. Sajavaara & A. Räsänen (eds.) *Tätä mieltä kielentutkimuksesta ja -opetuksesta*, 63 - 71.
- Valo, M. 1994. *Käsitykset ja vaikutelmat äänestä*. Studia Philologica Jyväskyläensia 33. Jyväskylä: Jyväskylän yliopisto.